

*Марія Личук (Mariia Lychuk)*

Київ, Національний університет біоресурсів і природокористування України

## **ДВОВИМІРНА ТИПОЛОГІЯ ЧАСТКОВО ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНИХ РЕЧЕНЬ**

### **Two-Dimensional Typology of Partially Phraseologized Sentences**

**ABSTRACT:** The article is devoted to research into the systematization of the structural and semantic types of partially phraseologized sentences. Partially phraseologized sentences have been ascertained to have their functional and communicative purpose in language and speech. The formal and semantic principles of the typology of partially phraseologized sentences have been determined. Structural typologies of partially phraseologized sentences are based on quantitative and morphological criteria. Analyzed have been the structural types of partly phraseologized sentences. Partially phraseologized sentences are formed by two-, three-, four-, and five-part phrase-complexes. The semantic types of partially phraseologized sentences are based on the type of syntactic relations between their two parts, depending on which we can single out: 1) sentences with temporal relations; 2) sentences with relations of generalized condition; 3) sentences with explanatory relations; 4) sentences with applicative relations.

**KEYWORDS:** partially phraseologized sentence, structural type, semantic type, structural scheme, phrase-scheme

У фокусі досліджень сучасної лінгвістики залишається традиційне питання – співвідношення мови і мовлення. Таке співвідношення розгорнуте в напрямку від мовлення до мови, оскільки під впливом певних чинників – частотності уживання, прецедентності – у процесі мовленнєвої діяльності з'являються правила. Чимало правил формується під впливом ідіоматизації. Мовні правила є генералізацією мовленнєвого потоку, початком якого є сумісне уживання різнотипних мовних одиниць у процесі мовленнєвої діяльності. Серед таких мовних одиниць є нечленовані фразеологізовані речення.

Серед типів нечленованих фразеологізованих речень частотними у розмовному мовленні є частково фразеологізовані речення. Їхню структурну та семантичну специфіку вивчали представники різних мовознавств. Найповніше такі речення досліджені на матеріалі російської (Гречишнікова 1977; Салмина 1985; Салмина 1990), татарської (Ибрагимов 1990) та чеської мов (Ройзензон

1956). Деякі семантичні особливості таких речень аналізували у своїх наукових розвідках Наталія Ніколина, Михайло Копотєв, Олександра Файнвейц (Ніколина 1984; Копотєв 2005; Копотєв, Файнвейц 2007).

Традиційне тлумачення частково фразеологізованих побудов є досить різним. Одні з дослідників розглядають їх як синтаксичні одиниці з взаємопідпорядкованими частинами<sup>1</sup>, інші зараховують до складносурядних речень<sup>2</sup>, треті – до складнопідрядних<sup>3</sup>, четверті трактують як речення фразеологізованого типу<sup>4</sup>.

У лінгвоукраїністиці науковці демонструють певну однаковість щодо таких речень: це повноцінні синтаксичні одиниці – складні фразеологізовані речення<sup>5</sup>. Однак найновіші погляди українських науковців звужують таке трактування – це складнопідрядні речення<sup>6</sup>.

Із початку XXI ст. заявлено про існування в синтаксисі української мови нечленованих фразеологізованих речень. Виділено три типи: **фразеологізовані тавтологічні, напівфразеологізовані та частково фразеологізовані речення**<sup>7</sup>. Це авторські терміни (автор – М. Л.), що понад два десятиліття адаптовані у науковому вжитку. Однак дискусії щодо місця частково фразеологізованих речень у граматичній системі української мови тривають і досі.

Частково фразеологізовані речення трактуємо на підставі комплексу ознак – специфічного синтаксичного зв'язку, граматичних засобів його вияву, основних та допоміжних засобів вираження синтаксичних відношень між частинами речення. Це специфічні синтаксичні одиниці за структурою та семантикою. Тому їх не можна зарахувати до традиційних складнопідрядних речень.

В українській мові дослідження фразеологізованих тавтологічних та напівфразеологізованих речень, аналіз їхніх типів здійснено з опертям на структурну та семантичну класифікацію. Структурний та семантичний принципи, що є підґрунтям цих класифікацій, уможливили дослідження і частково фразеологізованих речень. Тому ми визначили структурні та семантичні типи цих речень. Вивчення типів частково фразеологізованих речень сприятиме створенню двовимірної типології, що враховує всю різноманітність структурних і семантичних різновидів таких речень в мові. Створена двовимірна модель

<sup>1</sup> А. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1956, с. 467-468.

<sup>2</sup> А. Фикель, *Подчинение или сочинение*, «Русский язык в школе» 1948, № 4, с. 12-16; Г. Глушкова, *Складносурядні речення фразеологізованої структури*, «Лінгвістичні студії» 2000, вип. VI, с. 8.

<sup>3</sup> А. Гвоздев, *Очерки по стилистике русского языка*, Москва 1955, с. 420-421; А. Руднев, *Синтаксис современного русского языка*, Москва 1963, с. 288-299.

<sup>4</sup> О. Іванченко, *Складнопідрядні речення з фразеологізованою схемою будови в усному мовленні*, «Лінгвістичні студії» 2000, вип. VI, с. 100; В. Белашапова, *Строение сложного предложения в современном русском языке*, «Русский язык в школе» 1959, № 4, с. 40.

<sup>5</sup> Г. Глушкова, *Складносурядні речення фразеологізованої структури*, «Лінгвістичні студії» 2000, вип. VI, с. 8; О. Іванченко, *Складнопідрядні речення...*, с. 100.

<sup>6</sup> О. Іванченко, *Складнопідрядні речення...*, с. 100.

<sup>7</sup> М. Личук, В. Шинкарук, *Ступені фразеологізації речень*, Чернівці 2001, с. 136.

уможливить упорядкувати такі синтаксичні побудови і в будь-якій слов'янській мові.

Мета статті – систематизувати структурні та семантичні типи частково фразеологізованих речень, обґрунтувати їхню двовимірну типологію.

Проведене дослідження уможливило визначити: 1) характеристику компонентного складу фразеологізованих сполучникових і фразеологізованих частково-сполучникових комплексів; 2) особливості синтаксичної семантики частково фразеологізованих речень; 3) семантичні різновиди частково фразеологізованих речень з оперттям на фразеосинтаксичне значення, закріплене за їхніми структурними схемами; 4) умови експресивності фразеологізованих синтаксичних побудов аналізованого типу; 5) узагальнену модель як тип двовимірної типології; 6) частотність уживання частково фразеологізованих речень в українському усному розмовному мовленні.

Від складнопідрядних речень вільної структури частково фразеологізовані речення відрізняються відсутністю чіткого протиставлення головної та підрядної частин і ускладненням суб'єктивно-оцінного характеру побудови. Їхню конструктивну основу утворює двох-, трьохелементне ядро *варто (варто лише, варто тільки)...*, *як (щоб, і); досить (лише) (достатньо, достатньо тільки)...*, *як (щоб); ледве...*, *як (аж, коли); тільки (тільки що)...*, *як (аж, коли); то...*, *але (та, а); не...*, *але (а); тільки й...*, *що; не...*, *щоб; не...*, *як (а, коли, щоб); не...*, *як (а, аж, коли); хто б (що б, який, яка, яке, які би (б), скільки б)...*, *але (а); де б (коли б, куди б, як би)...*, *але (а); на те і (й)...*, *щоб*. Іноді ядро може бути представлене тільки сполучником *але (як, що), а (але), щоб (котрий), як (аж, коли), який* починає другу частину частково фразеологізованого речення. Навколо компонентів ядра групуються певні дієслівні лексеми в обмежених граматичних формах. Перший компонент ядра, розміщений в першій частині фразеосинтаксичної побудови, разом із дієслівною лексемою формує перше оточення, другий, з певною дієслівною формою, утворює друге оточення, причому вони займають чіткі позиції. У структурі такого речення компоненти пов'язані ідіоматичними відношеннями і найчастіше формують фразеологізований сполучниковий та фразеологізований частково-сполучниковий комплекси.

Двовимірна типологія частково фразеологізованих речень ґрунтована на структурному і семантичному принципах і охоплює структурні та семантичні типи таких речень.

За кількістю компонентів фразеосхеми та їхнім морфологічним вираженням виділяють структурні типи частково фразеологізованих речень.

Аналізований матеріал уможливив виділення структурних типів фразеологізованих побудов з *дво-, три-, чотири- і п'ятимісним фразеокомплексом*.

Структурний тип з *двомісним фразеологізованим сполучниковим комплексом* представлений фразеологізованим реченням, в основі якого – фразеокомплекс *Диво (не диво) (щастя), але (як, що)*. Іменниковий компонент виражений лексемами **диво** або **щастя**, що займають анафоричну акцентовану позицію. Із лексемою *диво* пов'язана друга частина фразеологізованого речення сполучником **але**

(як), а з лексемою **щастя** – сполучником **що**. Наприклад: *Не диво*<sup>8</sup> *також, але розсердився дуже, не знайшовши на своїм столі так дуже дожиданого нумера* (І. Франко); – *Я мушу говорити? Кричати? Щастя його, що сам не зважився принести...* (О. Льченко).

Частково фразеологізовані речення, утворені **тримісним фразеологізованим сполучниковим комплексом**, охоплюють п'ять структурних типів. Їхня кількість детермінована морфологічним вираженням ядерного компонента. З-поміж структурних типів виділяється тип з бііменниково-сполучниковим комплексом  $N_1 N_5$  (пояснення умовних позначень див. у Таблиці – М. Л.), особливістю якого є тавтологічні іменникові компоненти, зокрема у формі називного + у формі орудного відмінка. Наприклад: *Бог богом, а служба службою, – твердо й холодно промовила вона* (В. Винниченко); *Діло ділом, а головне, що панує тут всюди атмосфера невимушеності, розкутості, веселого, доброго людського спілкування* (О. Гончар).

В основі інших структурних типів є фразеоконструкції з препозицією або постпозицією сполучника. Члени фразеоконструкції з препозицією сполучника можуть бути виражені інфінітивом, зокрема *Варто* + *Inf*, як (щоб, і) ... чи *Досить* (достатньо) + *Inf*, як (щоб) ...: *Варто побачити портрети героїв Небесної Сотні, як перед очима постають трагічні події лютого 2014* (Український журнал, 10-17.03.18); *Досить Василеві підвести догори очі, скласти пісно губи* (баба Редьчиха зайшла до сусідки), *як клас вибухав реготом* (Ю. Мушкетик); - або дієсловом, як-от: *Ледве* +  $V_f$ , як (аж, коли) ... чи *Тільки* +  $V_f$ , як (аж, коли) ... У таких фразеоконструкціях ужито похідні складені сполучники *ледве.., як* (аж, коли) та *тільки.., як* (аж, коли), *варто, як* (щоб, і) або *досить* (достатньо), *як* (щоб). У фразеоконструкціях з постпозицією сполучника інші члени виражені дієсловами та іменниками, зокрема  $V_f$  +  $N_2$ , *щоб* (котрий) ...; прислівниками та дієсловами, як-от: комплекс *Уже* (Ще) +  $V_f$ , як (аж, коли) ... .

Структурні типи частково фразеологізованих речень можуть бути оперті на чотиримісні фразеологізовані сполучникові або частково-сполучникові комплекси. Основу чотиримісних фразеологізованих сполучникових комплексів становить поєднання складних та одиничних сполучників, що доповнені структурними елементами різної морфологічної природи: іменником, особовою дієслівною формою чи інфінітивом. Такими фразеоконструкціями є *Тільки й* +  $N_2$ , *що.., N\_1 то N\_1, але* (та, а) ..,  $V_f$  не  $V_f$ , *але* (а) ..., *Не встигли* (Не встиг) + *Inf*, як (а, аж, коли) ..., наприклад:

*Тільки й мого щастя, що ти одна на світі* (О. Кобилянська); *Тільки й радості, що діти* (Розм.); *Бог то бог, та не будь і сам плох* (Укр. нар. прислів'я та приказки); *Плюй не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любові дійшла до того, що тепер ідеши кудись на зломану голову, а я собі сита, здорова і вдоволена* (І. Франко); *Він ще не встиг привітатися, як миттєва зміна,*

<sup>8</sup> Жирный шрифт у всіх цитатах авторський – М. Л.

яка відбулася з Давидом Гольштейном за якусь мить, не на жарт перелякала бідного Павла (М. Матіос).

Специфікою останнього структурного типу частково фразеологізованого речення є десемантизація облігаторного незмінного компонента, з одного боку, та граматизація, з іншого боку, що спричиняє індивідуалізацію часових відношень. Інфінітив разом із граматичною формою **не встигнути** становить «своєрідну єдність, що зосереджує в собі певну предикативність першої частини складного речення і комунікативні функції компонента складного сполучника»<sup>9</sup>.

Найпродуктивнішими з погляду вживання є частково фразеологізовані речення, оперті на **п'ятимісні фразеологізовані** частково-сполучникові комплекси. Вони об'єднують такі структурні типи з фразеокомплексами:

а) частково-дієслівно-іменниково-сполучниковим комплексом *Не минуло (не пройшло) і (й) + іменник часової семантики (кількісно-іменникова сполука), як (а, коли, щоб)...*, наприклад: **Не пройшло й п'яти хвилин, як приносять мені форму** (Г. Тютюнник); **Та й тижня не минуло, як він тут як тут** (М. Малюк).

Іменниковий компонент обов'язково є темпоральною лексемою на зразок *хвилина, година, тиждень, рік, літо* і под. У препозитивній частині частково фразеологізованої побудови, що оформлена як заперечне речення, дієслівні лексеми зі значенням «перебіг» часу *не пройшло, не минуло* разом з часткою *і(й)* та іменниковим компонентом, що називає певний часовий відтинок, утворюють нерозкладну сполуку.

У частково фразеологізованих реченнях зразка *Не пройшло і (й) + темпоральна іменникова лексема.., як (щоб)...*; *Не минуло літа (і, й) + темпоральна іменникова лексема.., щоб (а)...* діє закон координації дієслівних граматичних форм фразеосхеми;

б) займенниково-бічастково-дієслівно-сполучниковим комплексом *Хто б не V<sub>ф</sub> але (а)...*; *Що б не V<sub>ф</sub> але (а)...*; *Який (яка, яке, які) би (б) не V<sub>ф</sub> але (а)...*; *Скільки б не V<sub>ф</sub> але (а)...*. Наприклад: **Скільки б не говорили про питання балансу між соціальними програмами й економічним зростанням, але ...** (Галицький Кореспондент, 26.03.21); **Якою б щасливою вона не здавалась, але очі залишалися сумними** (В. Козаченко);

в) прислівниково-бічастково-дієслівно-сполучниковим комплексом *Де б не V<sub>ф</sub>.. але (а)...*; *Коли б не V<sub>ф</sub>.. але (а)...*; *Куди б не V<sub>ф</sub>.. але (а)...*; *Як би не V<sub>ф</sub>.. але (а)...*. Наприклад: **Де б не була, що б не робила, а тривожні думки про коханого, як червоточина, безугавно точили її серце** (І. Головченко, О. Мусієнко);

г) прийменниково-займенниково-частково-іменниково-сполучниковим комплексом *На те і + N<sub>1</sub>, щоб...*. Наприклад: **На те і закон, щоб серцеві не потурають...** (С. Васильченко); – **На те і командир, щоб мудре слово сказати** (В. Козаченко).

<sup>9</sup> М. Личук, *Структура та семантика складних фразеологізованих речень моделі «не встиг – як», [у:] Теоретична і дидактична філологія*, Київ 2007, с. 201.

Окремий різновид становлять частково фразеологізовані речення, у яких роль змінного компонента фразеологічного комплексу виконують займенникові іменники *він, вона, воно, вони* у формі називного відмінка, пор.: *На те він і (й)...*, *На те вона і (й)...*, *На те воно і (й)...*, *На те вони і (й)...*. Наприклад: **На те ми, Василю Леонтійовичу, й мужчини, щоб тую гарну полонянку з ворожої неволі визволяти** (Б. Лепкий); **На те він і кравець, щоб подертий жупан носити!** (Укр. нар. прислів'я та приказки).

Частково фразеологізовані речення на зразок *На те він (вона, воно, вони, я, ми, ти, ви) і... , щоб...* зберегли тільки форму складнопідрядного речення. Перша частина нечленованої побудови є носієм граматичних значень – виражає ствердження, заперечення, повну відповідність особи ознакам, властивостям того, кого називають. Друга частина, що починається підрядним сполучником **щоб**, формально виконує роль конкретизатора першої частини. В усно-діалогічному мовленні активно вживаний трансформований частково фразеологізований речення – *На те він (вона, воно, вони, я, ми, ти, ви) і...*, у якого немає другої частини. Така нечленована побудова передає підсумок того, про що йшлося в попередніх реченнях діалогу. Друга частина за потреби може бути домислена мовцем чи слухачем. Наприклад: *...Лесько сказав: – Хіба це голод? Ні. Це просто піст. На те ж воно й пилипівка* (Л. Костенко); *На те вона й війна* (Розм.).

У структурі частково фразеологізованого речення лексичне значення постійних компонентів максимально абстраговане, вони зазнали семантичних трансформацій чи десемантизації і граматизації. Постійні компоненти сприяють закріпленню за фразеосхемами узагальненого значення.

### Семантико-синтаксична типологія частково фразеологізованих речень

Підґрунтям частково фразеологізованих речень є фразеосхема як нерозкладний комплекс постійних і змінних компонентів. Про необхідність вивчення наповнення фразеосхеми таких речень наголошувала Наталія Шведова: «(...) можливий метод вивчення таких конструкцій: їхній двосторонній аналіз, опис граматичної схеми, що лежить в їхній основі, та словесних рамок, якими ця схема обмежена»<sup>10</sup>.

Синтаксична побудова стає фразеологізованою не тільки внаслідок синтаксичного злиття і семантичних трансформацій компонентів, а й під впливом певних чинників: чіткого закріплення позиції компонентів фразеосхеми, зменшення змінних позицій і структурного підрівнювання частин речення.

Частково фразеологізовані речення є тими висловленнями, буквально осмислення яких є аномальним, однак вони можуть отримати семантичну стандартну інтерпретацію. Можливість переосмислення семантичних аномалій, зведення їх до семантичного стандарту зумовлені певними особливими правилами переосмислення, які експлуатує мовець. Отже, втрачається семантична аномальність таких синтаксично нечленованих речень.

<sup>10</sup> Н. Шведова, *Очерки по синтаксису русской разговорной речи*, Москва 1960, с. 100.

Аналіз списку досліджуваних частково фразеологізованих речень уможливило зробити висновок: функціонування таких речень характеризується додатковими значеннями. Актуальною є скрита семантика частково фразеологізованих речень, яку повинен декодувати адресат мовлення.

Синтаксична семантика частково фразеологізованих речень зосереджена у сфері певних семантико-синтаксичних відношень. Залежно від основних відношень між двома частинами нечленованої побудови вирізняють чотири семантичні групи частково фразеологізованих речень: 1) з темпоральними відношеннями; 2) з відношеннями зумовленості; 3) з пояснювальними відношеннями; 4) з аплікативними відношеннями.

Частково фразеологізовані речення з темпоральними відношеннями об'єднують семантичні різновиди, які розрізняються компонентним складом їх фразеосхем. Спільною ознакою таких семантичних різновидів є те, що між їхніми частинами виникають відношення одночасності.

Найпоширенішими є частково фразеологізовані речення з відношеннями одночасності, зокрема негайності, раптовості. Фразеосинтаксичне значення, закріплене за структурними схемами таких речень, визначають як зіткнення значень двох частин: закінчення дії в першій частині точно збігається з початком раптової, несподіваної дії в другій частині.

Основою темпоральних частково фразеологізованих речень є стійкі структурні схеми: *тільки (тільки-но) + дієслово, як (аж, коли)...*; *лиш тільки (тільки-но) + дієслово, як (аж, коли)...*; *тільки що + дієслово, як (аж, коли)...*; *лише (лиш, лишень) + дієслово, як (аж, коли)...*; *ледве + дієслово, як (аж, коли)...*; *щойно + дієслово, як (аж, коли).*

Перший семантичний тип репрезентують темпоральні частково фразеологізовані речення, дія в постпозитивній частині яких відбувається відразу ж після дії в препозитивній частині, майже накладається на неї. Наприклад: ***Тільки-но всі намилилися, як загула велика сирена*** (В. Косенко); ***Назавтра Северина лиш тільки зібралася йти догори по сіно, ...як на подвір'ї несподівано став по-сильний із сіл'ради Василь Полотнюк*** (М. Матіос).

Ядро фразеологізованого сполучникового комплексу формують похідні складені сполучники, а саме: *тільки (тільки-но)...*, *як (аж, коли)...*; *лиш тільки (тільки-но)...*, *як (аж, коли)...*; *тільки що...*, *як (аж, коли)...*; *лише (лиш, лишень)...*, *як (аж, коли)...*; *ледве...*, *як (аж, коли)...*; *щойно...*, *як (аж, коли).* Змінні компоненти фразеокомплексу – дієслова – належать до різних лексико-семантичних груп, характеризуються аспектуальним значенням фінітності або початку дії. Результатом фразеологізації є те, що друга частина частково фразеологізованого речення передає миттєву зміну однієї дії на іншу, при цьому не розмежовуючи їх, індиферентним є поняття часового інтервалу між діями. Найуживанішими є дієслова руху, зі значенням зміни фізичного чи емоційного стану, місцезоташування в просторі, сприйняття, реагування, мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Зі сполучниковими компонентами *лише (лиш, лишень)...*, *як (аж, коли)...*; *ледве...*, *як (аж, коли)...*; *щойно...*, *як (аж, коли)* не можуть поєднуватися дієслова зі значенням розта-

шування і тривалого перебування. Наприклад: *Приходжу додому, ледве розібрався і сів, аж входить властивець хати з якимись двома шанталавцями і дуже солоденько просить о заплату за помешкання* (І. Франко).

Другий семантичний тип темпоральних частково фразеологізованих речень характеризується тим, що в їхній постпозитивній частині переданий не так результат дії, що виражена в препозиції, як її вербалізований чи невербалізований наслідок, наприклад:

*Ледве-ледве розвиднилося, як туристи вирушили в гори* (Галицький Кореспондент, 06.11.20); *Щойно за Дніпром виткнулось сонце, як в Січі раз, і вдруге, і втретє стрельнула гармата* (П. Панч).

Темпоральні частково фразеологізовані речення зразка *не встиг + інфінітив*, як (*а, аж, коли*); *не минуло (й) + темпоральна лексема*, як (*аж, коли*); *не пройшло й + темпоральна лексема*, як (*аж, коли*); *не проходило (й) + темпоральна лексема, щоб; уже (вже) + дієслово*, як. Частини таких частково фразеологізованих речень пов'язані відношеннями негайності і раптовості.

Частково фразеологізовані речення з темпоральними відношеннями негайності, раптовості найуживаніші в українській мові. Їхній фразеологізований частково-сполучниковий комплекс – це мінімальна, конструктивна основа речення.

У темпоральних фразеологізованих побудовах на зразок *не встиг... , як...* компонент **встиг** втрачає свою семантичну співвіднесеність з дієсловом вільного вживання **встигнути**, хоч і зберігає в семантичній структурі сему часової віднесеності. Семантична зміна дієслова *встигнути* спричиняє появу додаткового значеннєвого відтінку, і дієслово займає конкретно визначену позицію у фразеосхемі. Фразеологізація речень зі структурними компонентами *не встиг* відбувається покроково: 1) лексичне обмеження дієслова; 2) еліптизація підрядної частини; 3) стабілізація постійного складу; 4) трансформація в частково фразеологізоване речення. Наприклад: *Не встиг Дмитро зірвати з плеча рушницю, як очманілий засць вискочив із куців і помчав через Буг* (М. Стельмах); *І не встигла Тетяна вслухатись в слова його, як Кость несподівано, всім лицем уже, а не одним носом, скривився...* (Є. Гуцало).

У фразеосхемі першого семантичного типу постійний компонент *встиг* характеризується широкою семантико-синтаксичною сполучуваністю: може поєднуватися з дієсловами різних лексико-семантичних груп, насамперед з дієсловами руху (*підійти, під'їхати, в'їхати, поїхати* та ін.), дієсловами зміни фізичного стану (*захворіти, прокинутися* та ін.), дієсловами мисленнєво-мовленнєвої діяльності (*побачити, повідомити, написати* та ін.): *Не встигли зачинитися двері, як в'язні заходилися швидко мити підлогу, користаючись з того, що нагладач саме зайнятий водінням інших камер до вбиральні* (Іван Багряний).

Комунікативна настанова часових фразеологізованих речень другого семантичного типу позначена високим ступенем експресивності. Їхня препозитивна частина виконує подвійну функцію: з одного боку, вона позначає ситуацію, яка

розділяє дві події, з іншого – препозиція зосереджує в собі оцінку наступної дії – раптової, несподіваної. Інфінітив, що є компонентом першого оточення, може належати до однієї з лексико-семантичних груп: а) мисленнєво-мовленнєвої діяльності, з обмеженням дії: *сказати, крикнути, промовити* та ін.; б) зі значенням реагування: *зрадіти, опам'ятатися, усвідомити* та ін.; в) зміна положення в просторі: *відступити, відитовхнути, наитовхнутися* і под. Наприклад: *Калюх не встиг і задуматися, куди йому йти, де влаштуватися, як зовсім випадково познайомився з Мірошиним Володимиром Івановичем* (Є. Гуцало).

Особливістю нечленованих побудов третього типу є високий ступінь фразеологізації, спричинений не тільки десемантизацією постійних компонентів **не** і **встиг**, а й частковою або повною десемантизацією інфінітива. Тому конфігурація першого оточення *не встиг + інфінітив* є компонентом фразеологізованого частково-інфінітивно-сполучникового комплексу, з одного боку, а з іншого – актуалізатором експресивності. У функції поширювального компонента бувають дієслівні лексеми чи стійкі сполуки, що об'єднані ознакою надто короткої в часі дії, пор.: *охнути, оглянутися, чхнути, розкрити рота, сказати слово* тощо. Наприклад: **Не встиг оглянутися, як діти вирости** (Розм.).

Частково фразеологізовані речення цього типу є монопропозитивні з огляду на те, що їхня препозитивна частина позбавлена значення подійності. Експресивність цих синтаксичних побудов посилюється за таких умов: 1) постійні компоненти *не встиг* займають постпозицію щодо інфінітива; 2) уживання у фразеосхемі підсилювальних часток *навіть, і, то*; 3) обмеження граматичної варіативності змінного дієслівного компонента у постпозитивній частині.

Частково фразеологізовані речення, утворені за фразеосхемами *не минуло (й) + темпоральна лексема, як (щоб); не минало й + темпоральна лексема, щоб (а); не пройшло й + темпоральна лексема, як (щоб)*, також належать до тих речень, частини яких пов'язані відношеннями одночасності. У структурі фразеосхем таких речень сформована оцінна семантика: ситуацію, яку представлено в постпозитивній частині, сприймаємо як несподівану в загальному контексті розвитку подій. Наприклад: **Ще й місяця не пройшло, як на Шарі з'явився черговий напис, який, щоправда, не містив жодного прохання** (Брати Капранови).

Менш уживаними в українському усному розмовному мовленні темпоральні частково фразеологізовані речення зразка *уже (вже) + Vf, як (і, а, але)...* Цей семантичний тип може передавати різні значення: 1) дію у препозитивній частині подано як таку, що почалася або завершилася, а в постпозитивній – як несвоєчасну, і таку, яка повинна була б відбутися швидше, ніж перша; 2) дія в препозитивній частині сприймається як наслідок несвоєчасності дії в постпозитивній частині. Наприклад: **Уже люди розійшлися з майдану, як в село в'їхала машина з гестапівцями** (В. Козаченко).

**Частково фразеологізовані речення з відношеннями узагальненої зумовленості** об'єднують два семантичні типи: 1) взаємної зумовленості і 2) умови.

У частково фразеологізованих реченнях з відношеннями взаємної зумовленості специфікою нерозкладного комплексу є те, що в ролі змінного компонента

найчастіше використовують графему називного відмінка займенникових особових іменників *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*, пор.: *На те я й...*, *На те ти й...*, *На те він і...*, *На те вона...*, *На те воно й...*, *На те ми й...*, *На те ви й...*, *На те вони й...*. Наприклад: **На те він і кравець, щоб подертий жупан носити!** (Укр. нар. прислів'я та приказки).

Найвиразнішими диференційними ознаками таких частково фразеологізованих речень є:

1) стійкість і відтворюваність аналітичних чи аналітичних і займенникового компонентів, які у препозитивній частині поєднані зі змінним компонентом – лексемою, що називає особу, предмет. На відміну від складнопідрядних речень цільової семантики вільної структури, що характеризуються автосемантичною головною частиною, препозитивна частина частково фразеологізованих речень має синсемантичний характер. Наприклад: **На те ми, Василю Леонтійовичу, й мужчини, щоб тую гарну полонянку з ворожої неволі визволяти** (Б. Лепкий);

2) сполучник **щоб** утратив функцію кваліфікатора семантико-синтаксичних відношень;

3) за цими нечленованими побудовами закріплені дієслівні лексеми зі значенням буття, існування, наявності. Можливі також бездієслівні структури з нульовим вербальним компонентом, що передають семантику існування чи буття, пор.: *На те і робота* (Розм.); *На те й війна!* (Галицький Кореспондент, 29.08.17);

4) взаємна зумовленість результату і предмета, явища та ін. створює модальний план необхідності; постпозитивна частина називає результат, висновок чи наслідок;

5) постпозитивна частина може бути елімінованою, тому частково фразеологізоване речення орієнтоване на лівий контекст, наприклад: – *Про наші мастки, – казала Кочубеїха, – люди казки розказують, а вони то й не такі вже великі, як вони собі гадають. У гетьмана куди більше гроша. – На те він і гетьман, – перебив її муж* (Б. Лепкий).

Залежно від наповнення ядра фразеокомплексу частково фразеологізовані речення з відношеннями умови утворюють два семантичні різновиди: 1) зі сполучниковим ядром *варто...*, *як (щоб, і)*; 2) зі сполучниковим ядром *достить (достатньо)...*, *як (щоб, і)*. Наприклад: **Варто Оксані розплющити очі, як знову бачила себе серед пшеничного поля** (Є. Божик); **Достить йому було просидіти хвилин п'ять в темноті, як починало здаватися, що його ударять по носі** (І. Йосипів).

Фразеологізовані речення з ядром *достить (достатньо)...*, *як (що, щоб, і (й))* мають два оточення: препозитивна частина трикомпонентна – дієслово *бути* у формі минулого часу, субстантивна лексема на означення суб'єкта дії у формі давального відмінка або кількісно-іменникова сполука, займенникова, дієслівна, ад'єктивна чи адвербіальна лексема та інфінітив доконаного виду; постпозитивна частина різномісна: а) однокомпонентна, виражена дієсловом в особово-часовій формі; б) двокомпонентна – дієслово в особовій формі, інфінітив або безособове дієслово та прислівник. Наприклад:

*Досить було* одного її слова, *як* він згадав вечір у студентському гуртожитку (Б. Жолдак); *Але досить було* Степанові перехопити чийсь погляд, *як* лихі очі кидалися врозтіч, бралися байдужістю або й удаваним співчуттям (М. Стельмах).

Частково фразеологізовані речення з пояснювальними відношеннями утворені на основі фразеологізованого іменниково-сполучникового комплексу *Диво* (*не диво*) (*щастя*), *але* (*як, що*). Іменниковий компонент виражений лексемами *диво* (*не диво*), *щастя*, що вжиті зі значенням прислівників відповідно *дивно* (*не дивно*), *добре*. Такі компоненти займають анафоричну акцентовану позицію. Наприклад: *Диво, але до цього їй не спала думка про можливу Іванову загибель* (Ю. Мушкетик); *Щастя, що дитина на пелінку якось зачепилась та й на колу повисла* (Срібна книга казок).

Частково фразеологізовані речення з аплікативними відношеннями між їхніми частинами утворюють три семантичні типи: 1) з умовно-допустовими, 2) допустово-протиставними та 3) видільно-обмежувальними відношеннями. Класифікаційною ознакою цих речень є поєднання двох типів семантико-синтаксичних відношень в їхній структурі.

Частково фразеологізовані речення з умовно-допустовими відношеннями виражають значення «якесь явище чи подія існують наперекір тому, що умова, яка їм перешкоджає, має граничне вираження». Саме нерозкладний комплекс і створює граничне вираження, наприклад: *Тепер хто не зайде – й похвалить* (Л. Пономаренко).

Частково фразеологізоване речення, в якому змінний компонент виражений граматизованою дієслівною формою, зокрема формою другої особи однини наказового способу, має характер квазіімператива, наприклад: *Куди не глянь, куди не подивися, всюди благодать божя, статок і достаток* (Панас Мирний).

Частково фразеологізовані речення, утворені за фразеосхемами *хто* (*що, який, скільки, коли, куди, де, як* та ін.) *не* + дієслово + (*би, б*), означають дію, що зосереджена в залежній частині, здійснюється з максимальним перевищенням умовної норми, тобто інтенсивно, надто довго, наприклад: *Де б не була, що б не робила, а тривожні думки, як червоточина, беззавгодно точили її серце* (І. Головченко, О. Мусієнко).

Частково фразеологізовані речення з допустово-протиставними відношеннями між їхніми частинами утворюють три семантичні різновиди, в основі яких такі фразеосхеми: 1)  $V_f(N, Adj, Adv) + to + V_f(N, Adj, Adv)$ , а (*але, та, тільки*)...; 2)  $V_f(N, Adv) + ne + V_f(N, Adv)$ , а (*але, тільки*)...; 3)  $N_1 + N_5$ , а ...;  $Inf + Inf$ , а ...;  $V_f + V_f$ , а ... . Наприклад: *Бог богом, а служба службою, – твердо й холодно промовила вона* (В. Винниченко); *Вергілія не Вергілія, а Гоголя я вже перечитую* (Л. Костенко).

Частково фразеологізовані речення з видільно-обмежувальними відношеннями мають ядро *тільки* (*й*)..., *що*... і передбачають заповнення серединної та правобічної позицій. Серединну позицію заповнюють переважно іменники, рідше – займенникові слова *мій, твій, наш, ваш, той* у формі родового відмінка,

а правобічну позицію – іменники або лексеми іншої частиномовної належності. Наприклад: *Тільки й мого щастя, що ти одна на світі* (О. Кобилянська); *Всюди тільки й розмов, що про тата* (В. Мастерова); *Тільки й роботи* (У. Самчук).

Отже, типологія частково фразеологізованих речень є двовимірною, оскільки представляє формальну та семантичну диференціацію частково фразеологізованих синтаксичних побудов. Основою двовимірної типології є тип як узагальнена модель. Підґрунтям структурної типології частково фразеологізованих речень є структурний, а семантичної – семантичний тип. Залежно від кількості елементів сполучникових чи частково-сполучникових фразеоконструкцій аналіз досліджуваного матеріалу уможливив виокремити такі структурні типи частково фразеологізованих речень: з дво-, три-, чотири- та п'ятимісним фразеоконструктом семантико-синтаксичних відношень. Семантична стандартна інтерпретація частково фразеологізованих речень підтверджена їхніми чотирма семантичними групами, в основі яких – семантико-синтаксичні відношення: темпоральні, відношення зумовленості, пояснювальні й аплікативні.

Двовимірну типологію частково фразеологізованих речень можна використати для дослідження синтаксично нечленованих побудов у будь-якій мові.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні частково фразеологізованих речень у прагматичному аспекті.

## ТАБЛИЦЯ

Умовні позначення частин мови та граматичних категорій

|                |                                           |
|----------------|-------------------------------------------|
| N              | іменник                                   |
| N <sub>1</sub> | іменник у формі називного відмінка        |
| N <sub>2</sub> | іменник у формі родового відмінка         |
| N <sub>5</sub> | іменник у формі орудного відмінка         |
| Inf            | інфінітив дієслова                        |
| V <sub>f</sub> | особово-часова або родова дієслівна форма |

## References

- Beloshapkova V., *Stroenie slozhnogo predlozheniya v sovremennom russkom yazyke*, «Russkiy yazyk v shkole» 1959, № 4.
- Fikel A., *Podchinenie ili sochinenie*, «Russkiy yazyk v shkole» 1948, № 4.
- Grechishnikova R., *Semantika perekhodnosti v slozhnom frazeologizirovannom predlozhenii*, [v:] *Semantika perekhodnosti*, Leningrad 1977.
- Gvozdev A., *Ocherki po stilistike russkogo yazyka*, Moskva 1955.
- Hlushkova H., *Skladnosuryadni rechennya frazeolohizovanoyi struktury*, «Linhvistychni studiyi» 2000, vyp. VI.
- Ibragimov S., *Slozhnye predlozheniya frazeologizirovannoy struktury v tatarskom yazyke*, [v:] *Yazykovye urovni i ikh vzaimodeystvie*, Kazan' 1990.

- Ivanchenko O., *Skladnopidryadni rechennya z frazeolohizovanoyu skhemoyu budovy v usnomu movlenni*, «Linhvistychni studiyi» 2000, vyp. VI.
- Kopotev M., Faynveyts A., *Izuchat' tak izuchat': sinkhroniya i diakhroniya*, «Nauchno-tekhnicheskaya informatsiya. Seriya 2: Informatsionnye protsessy i sistemy» 2007, vyp. 9.
- Kopotev M., *Gulat' tak gulat': between Grammar and Dictionary, East West Encounter*, Moscow 2005.
- Lychuk M., Shynkaruk V., *Stupeni frazeolohizatsiyi rechen'*, Chernivtsi 2001.
- Lychuk M., *Struktura ta semantyka skladnykh frazeolohizovanykh rechen' modeli «ne vstyh – yak»*, [u:] *Teoretychna i dydaktychna filolohiya*, Kyiv 2007.
- Nikolina N., *Strukturno-semanticheskie osobennosti predlozheniy tipa «Zhizn' est' zhizn'»*, [v:] *Predlozhenie kak mnogoaspektnaya edinitsa yazyka*, Moskva 1984.
- Peshkovskiy A., *Russkiy sintaksis v nauchnom osvveschenii*, Moskva 1956.
- Royzenzon L., *K izucheniyu prirody slozhnykh predlozheniy: (o frazeologizatsii slozhnovremennykh konstruksiy)*, «Trudy Uzbekskogo universiteta. Novaya seriya» 1956, vyp. 62.
- Rudnev A., *Sintaksis sovremennogo russkogo yazyka*, Moskva 1963.
- Salmina L., Uhanov G., *Vremennyye frazeologizirovannyye struktury s komponentom ne*, [v:] *Sintaksicheskie svyazi, stroenie formantov i semanticheskie otnosheniya v slozhnom predlozhenii*, Kalinin 1985.
- Salmina L., *Pragmaticheskie potentsii frazeomodeley «ne proshlo + temporalnaya leksika, kak»*, [v:] *Yazykovye urovni i ikh vzaimodeystvie*, Kazan' 1990.
- Shvedova N., *Ocherki po sintaksisu russkoy razgovornoy rechi*, Moskva 1960.
- Shvedova N., *Russkaya grammatika. II. Sintaksis*, Moskva 1980.

## ПРО АВТОРА

**Марія Личук** (Mariia Lychuk) – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романо-германських мов і перекладу. Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ (Kyiv, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine). **Список наукових публікацій: статті:** *Семантика іронічного заперечення у структурі напівфразеологізованих речень: через призму психолінгвістичних особливостей мовленнєвої діяльності*, «Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика. Серія: Філологія» 2019, вип. 26 (2), с. 243-259; *Фразеологізовані власне-нечленовані речення: семантичний аспект*, [в:] *Мова: класичне – модерне – постмодерне: зб. наук. праць*, Київ: НаУКМА 2019, випуск 5, с. 134-147; L. Marchuk, O. Rarytskyi, M. Lychuk, *Metaphorical biological models in artistic discourse*, „XLanguage. European Scientific Language Journal” 2020, vol. 13, Issue 2, p. 258-271; *Аксіологічно марковані моделі фразеологізованих нечленованих речень у структурі мовленнєвого стандарту*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2020, т. 2, с. 202-207; *Категорійна типологія напівфразеологізованих речень та семантичні модуси*, «Міжнародний філологічний часопис» 2021, вип. 12 (1), с. 30-35.

ORCID: 0000-0002-8046-7414

Email: mariya.lychuk@gmail.com